

Katholieke Nationale Commissie voor Oecumene
Commission Nationale Catholique pour l'Oecuménisme
rue Guimard 1 – 1040 Bruxelles
ce.belgica@interdio.be - 02 507 05 93

Zesenvijftigste oecumenische ontmoetings- en studiedag
Cinquante sixième journée œcuménique d'étude et de rencontre

Oorlog en vrede
Een uitdaging voor de christelijke Kerken
-
Guerre et Paix
Un défi pour les Eglises chrétiennes

Zaterdag - samedi 09.12.2023
Theologisch en Pastoraal Centrum - Groenenborgerlaan 149 – 2020 Antwerpen

Orthodox denken over oorlog en vrede na februari 2022 door Aartspriester Hildo Bos¹

Geachte leden van de Nationale Commissie voor Oecumene,

Het is voor mij een eer, maar ook een uitdaging om vandaag te spreken over de vraag, of en in welke zin het Orthodoxe theologisch nadenken over oorlog en vrede gewijzigd is of wijzigt als een gevolg van de realiteit van oorlog, een realiteit die de laatste tijd zo dichtbij is gekomen.

Achter dit thema liggen twee vragen: wat is de plaats en het gezag van theologisch denken binnen de orthodoxie, en hoe verhouden theologisch denken en - gezag zich tot de geloofspraktijk? Eenvoudiger gezegd: wie bepaalt theologische standpunten, en wie voelt zich daardoor gebonden? Het lastige is, dat dit in de orthodoxie echt anders functioneert dan in het westers christendom. Iets waar ik zelf – met mijn Nederlands-hervormde afkomst – ook nog steeds aan moet wennen. Iets waar ook de orthodoxe wereld zelf vandaag de dag mee worstelt.

Zelf heb ik de orthodoxie leren kennen in de jaren 80 – eerst via Russische films en literatuur, later via de dappere gelovigen die in de toenmalige Sovjet-Unie standhielden in een schijnbaar uitzichtloze situatie. Wat mij trof was hoe zij geweldloos en waardig het geloof beleefden, waarbij niet zozeer ethiek of dogmatiek centraal leken te staan, maar het leven en *beleven* van het heilsmysterie. Een geloofsbeleving waarin de nabijheid van Gods Koninkrijk *existentieel* wordt ervaren, niet alleen in eredienst en sacramenten, maar ook in het dagelijks leven. Voedsel, voorwerpen, ruimtes, ons lichaam – alles kan betrokken worden bij Gods

¹ Aartspriester Hildo Bos is verbonden aan de parochie van de heilige Nikolaas van Myra in Amsterdam. Na een studie slavistiek studeerde hij tussen 1995 en 1999 aan het orthodoxe theologische instituut Saint-Serge in Parijs. Tussen 1995 en 2003 was hij bestuurslid van de wereldwijde federatie van orthodoxe jeugdverenigingen Syndesmos, de laatste drie jaar als voorzitter. Van 1999 tot 2003 was hij voorzitter van de Commissie Jeugd van de Wereldraad van Kerken. Vanaf 2013 is hij als primus en secundus vertegenwoordiger van de Orthodoxe Bisschoppenconferentie van de Benelux bij de Raad van Kerken in Nederland. In 1999 publiceerde hij samen met Jim Forest, de secretaris van de Orthodox Peace Fellowship, de bundel *For the Peace from Above - An Orthodox Resource Book on War, Peace and Nationalism*. Een tweede, volledig herziene editie verscheen in 2011 bij het Orthodox Research Institute in Rollinsford NH. Deze is te downloaden op <https://jimandnancyforest.com/wp-content/uploads/2011/09/For-the-Peace-from-Above-rev-2-2011.pdf>. In 2022 verruilde de parochie waar Bos dient, het patriarchaat van Moskou voor het aartsbisdom van de Benelux van het Oecumenisch patriarchaat, geleid door metropoliet Athenagoras. Bos is in het dagelijks leven actief als AICC-simultaantolk. Hij is gehuwd en heeft twee kinderen.

heilbrengende aanwezigheid in deze wereld. Steeds wegsturend van de uitersten van ritualisme en escapisme, was dit een voor mij nieuwe benadering van het geloof, in de geest van de vroege Christengemeenschappen zoals beschreven in de 2^e-eeuwse brief aan Diognetes: “Zij wonen in steden van Grieken en barbaren (...) zij leven volgens de zeden van het land (...) en geven zo blijk van een verwonderlijk en naar aller mening paradoxaal burgerschap. Zij wonen in hun eigen vaderland, maar als bijwoners; zij kwijten zich van hun burgerplichten en verdragen als vreemdeling alles. Ieder vreemd land is hun vaderland en ieder vaderland is voor hen een vreemd land. (...) Zij zijn in het vlees, maar leven niet naar het vlees. Zij brengen hun leven door op aarde, maar zijn burgers van de hemel.”²

Deze welhaast eschatologische beleving van Gods nabijheid is inderdaad een kenmerk van de orthodoxe spiritualiteit, ongeacht de specifieke traditie (Grieks, Roemeens, Servisch etc). Centraal hierin staan de beleving van de hemelse vrede in de eredienst en de vredige verstillig in het innerlijk gebed, de *hesychia*. Tegelijkertijd trof mij hierin iets tegenstrijdigs: deze tijdloze, vredige orthodoxe spiritualiteit situeerde zich steevast binnen een zeer concrete culturele, nationale – en soms ook politieke – realiteit, een realiteit waar de strijdkrachten een integraal onderdeel van waren. In de Sovjet-Unie betrof dit eerder de herinnering aan vervlogen tijden – hoewel bejaarde priesters met militaire medailles niemand leken te storen – maar in Griekenland was dit zeer tastbaar, met de landsvlag in de kerk en militaire escortes bij processies. Weinigen leken zich hier ongemakkelijk bij te voelen.

Deze tegenstrijdigheid is oud en gaat terug op de ontmoeting tussen christendom en het Romeinse Rijk in de 3e en 4e eeuw. Het eschatologische élan van de vroege kerk zoekt zich een weg binnen een concrete staat, die zich vanaf Constantijn steeds nadrukkelijker als christelijk definieert. Hoewel er nooit sprake zal zijn van een totale fusie tussen kerk en maatschappij (de orthodoxe theologie zal altijd wars blijven van het idee dat Gods Koninkrijk op aarde daadwerkelijk verwezenlijkt kan worden vóór de wederkomst van Christus³), is er wel degelijk sprake van een cruciale verschuiving. Geleidelijk aan verschuift de geloofsbeleving van een dynamische *beweging* naar de eindtijd naar *stabiliteit* op aarde. Dit komt o.a. terug in de architectuur, waar basilica met een afbeelding van de wederkomst van Christus in het priesterkoor worden vervangen door koepelkerken waarin Christus als *Pantocrator* (Albeheerser) van boven toeziet.

Het waarborgen van deze stabiliteit – ook *manu militari* – verkrijgt gaandeweg ook een sacrale betekenis, waarin het idee van een “symfonie” van kerk en staat steeds belangrijker wordt. Militaire en religieuze symbolen groeien naar elkaar toe. Waar het voor vroege christenen vaak (hoewel niet altijd) problematisch was om in het leger te dienen, zowel vanwege de

² Zie *Apostolische vaders; Brief aan Diognetus*, V:4-9

³ “There were still innumerable dissidents even in the long-lasting Byzantine Christian politeia (especially the monks) who consistently refused to relax the apocalyptic dimension of their theology, and who resisted the notion that the Church and the Byzantine borders were one and the same thing.” (John McGuckin, *Nonviolence and Peace Traditions in Early & Eastern Christianity*, in *For the Peace from Above*, p. 434). In zijn *Filosofie der ongelijkheid* stelt Nikolai Berdjajew: “Niet alleen heeft Christus de gerechtigheid en zaligheid op aarde niet verwezenlijkt; Hij heeft deze verwezenlijking zelfs niet beloofd. Hij heeft ons opgeroepen om ons kruis op te nemen en Hem te volgen. Hij heeft geleerd dat het leven op aarde, in deze wereld, een kruis is, en dat de weg van Gods Koninkrijk langs Golgotha leidt.” (eigen vertaling)

heidense rituelen als vanwege het bloedvergieten⁴, krijgt ook de krijgsdienst gaandeweg een spirituele duiding⁵.

In de eerste plaats betreft dit de voorbede voor de strijdkrachten, steevast omschreven – net als de keizer – als φιλόχριστος, “Christus-minnend”. Dit gebed geldt niet alleen het behoud, maar ook de overwinning, zoals blijkt de hymne voor het kruis, die in de Griekse traditie tot op heden dagelijks wordt gelezen:

Red, Heer Uw volk en zegen Uw erfdeel
Schenk aan de keizer de overwinning op de barbaren
En bewaar Uw gemeenschap door Uw kruis⁶

“Gemeenschap” staat hier voor “πολίτευμα”: de overheid, de staat, het gemenebest. Interessant detail: na de Russische revolutie en de moord op Nikolaas de Tweede is de tekst aangepast: “Schenk aan de *orthodoxe christenen* de overwinning op de barbaren”

De spirituele invulling gaat echter nog verder dan deze voorbede of het zegenen van soldaten en vaandels (het zegenen van wapens komt pas veel later). Het orthodoxe liturgische principe van mensen, heiligen en engelen die God gezamenlijk aanbidden in een eredienst die zowel hemels als aards is, wordt soms ook toegepast op de verdediging van het rijk en de hoofdstad. Op het slagveld strijden de hemelse machten mee. In de hymne “Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ”, geschreven na het beleg van Constantinopel in 626, wordt de Moeder Gods aangeduid als de “Zegevierende aanvoerster die voor ons strijdt”; een voorbede aan de Maagd uit de Boetecanon van Andreas van Kreta vraagt “Bescherm uw stad⁷ (...) want door u heerst zij in geloof, door u wordt zij bevestigd, door u overwint zij iedere verzoeking, overwint en knecht zij haar vijanden.”

Toch zou het te ver gaan om te stellen dat de orthodoxe kerk in Byzantium volledig blind was voor de spanning tussen militaire noodzaak en het Evangelie, of dat aan het krijgsbedrijf een zuiver positieve duiding werd gegeven. Het oosters christendom heeft nooit een theologie van de rechtvaardige oorlog ontwikkeld.⁸ Byzantijnse strategische handboeken benoemen zonder uitzondering oorlog als een groot kwaad⁹. Bij het betreden van de kerk leggen keizer en generaals hun wapenen af¹⁰. Als keizer Nicephorus II Phokas in de 10^e eeuw de kerk vraagt om gesneuvelde soldaten als martelaren heilig te verklaren, wordt dat geweigerd. Patriarch

⁴ Zie o.a. canon 12 van het concilie van Nicaea (325): “Sommigen, door genade geroepen, hebben als teken van hun eerste geloofsijver hun wapengordels afgeworpen; later zijn zij echter als honden teruggekeerd tot hun eigen braaksel...”

⁵ In detail hierover zie o.a. Kapten, G, *Sacralisering van oorlog in de Byzantijnse theologie en historiografie*, Sint-Petersburg 2020 (Russ.)

⁶ Σώσον, Κύριε, τον λαόν Σου και ευλόγησον την κληρονομίαν Σου, νίκας τοις βασιλεύσι κατά βαρβάρων δωρούμενος και το σον φυλάττων, δια του Σταυρού Σου, πολίτευμα.

⁷ In de Byzantijnse hymnografie wordt met “de stad” of “Uw stad” verwezen naar Constantinopel.

⁸ Ioannis Stouraitis, *Krieg und Frieden in der politischen und ideologischen Wahrnehmung in Byzanz (7.–11. Jahrhundert)*, Vienna 2009.

⁹ *Der Byzantiner Kriegswissenschaft*, 4.2 (Griechische Kriegsschriftsteller), Leipzig 1855, vol. 2, p. 56.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld het Edict van Theodosius II de Jongere uit 431.

Polyeuctus verwijst hierbij¹¹ naar een canon van Basilius van Caesarea, waarin voornoemde spanning helder wordt geschetst:

“Onze vaders hebben het doden [van de vijand] in tijden van oorlog geenszins als moord aangemerkt, naar mijn mening vanuit de overweging dat gratie toekomt aan hen die strijden ter verdediging van nuchterheid en godsvrucht. Wel is het wellicht raadzaam om hen voor drie jaar te excommuniceren, aangezien hun handen bezoedeld zijn.”

Met andere woorden: vanuit het *morele* oogpunt van de bescherming van een christelijke maatschappij (“nuchterheid en godsvrucht”) kan militair bloedvergieten een noodzakelijk kwaad zijn, maar vanuit het oogpunt van Gods Koninkrijk blijft het een *absoluut, existentieel* kwaad. Dit wordt bevestigd in de 5^e canon van Gregorius van Nyssa, waarmee alle geestelijken die bloed vergieten (ook buiten hun schuld) het ambt verliezen.

Na de val van Constantinopel verandert dit delicate evenwicht. In Moscovië, waar de kerk nooit hetzelfde tegenwicht aan de staat zal kunnen bieden als in Byzantium, worden dood in de strijd en martelaarschap *wel* met elkaar verbonden, zoals blijkt uit een 15^e-eeuws strijdlied:

Vrienden en broeders, laat ook ons nu tezamen lijden
Voor het orthodoxe geloof
En de heilige kloosters
En onze rechtgelovige tsaar
En de gehele orthodoxie.
Laat ons opstaan tegen hen die ons vervolgen,
Laat ons niet het gezicht verliezen.
Daarom, o krijgslieden, laat ons niet versagen,
Laat ons optrekken tegen de vijandige en goddeloze Hagarenen¹²,
Die het orthodoxe geloof met de voeten treden.
Zie, de tijd is gekomen,
Om door onze dood het eeuwige leven te verwerven.
En mochten de Hagarenen ons verdelgen
En ons bloed vergieten
Dan zullen wij martelaren zijn voor Christus, onze God...¹³

In onze tijd vinden deze woorden een grimmige weerklank in de woorden van patriarch Kirill, die in september 2022 in het kader van de inval in Oekraïne verklaart dat “wanneer iemand (...) sneuvelt in de uitoefening van zijn militaire plicht, hij zonder twijfel een daad verricht die met een offer gelijk kan worden gesteld. Hij offert zichzelf op voor anderen. Daarom geloven wij, dat dit offer alle zonden afwast die deze persoon heeft begaan.”

¹¹ Zie Meredith Riedel, *Nikephoros II Phokas and Orthodox Military Martyrs*, in *Journal of Medieval Religious Cultures*, Vol. 41, No. 2 (2015), pp. 121-147.

¹² Referentie aan de nakomelingen van Hagar, vrouw van Abraham en moeder van Ismaël. De term werd in de Byzantijnse wereld gebruikt als synoniem van “Saracenen”.

¹³ Citaat van tekst 10 uit de “Boeteverzen”, een collectie middeleeuwse Oudrussische teksten, in 1986 uitgegeven in de academische serie “Cultureel erfgoed van het oude Roes” en in 1987 verwerkt tot een liedcyclus door Alfred Schnittke. Vertaling auteur.

Waar in tsaristisch Rusland kerk en *staat* met elkaar vergroeien, gebeurt op de Balkan na de val van het Byzantijnse rijk hetzelfde tussen kerk en *volk*. Het Osmaanse rijk regeert zijn niet-Islamitische ingezetenen door middel van “millets¹⁴,” semi-autonome gemeenschappen langs religieus-etnische lijnen, meestal met een religieus leider aan het hoofd. Dit hoofd fungeert als woordvoerder van de gemeenschap. Interne conflicten worden beslecht bij kerkelijke rechtbanken (in geval van de orthodoxen volgens Byzantijns recht); onderwijs in de volkstaal vindt plaats binnen de kerk. De kerk staat centraal in het behoud van geloof én cultuur. Vaak houdt de kerk de droom van een nationale wederopstanding levend. Niet verbazend dat het op 25 maart 1821 een bisschop is die het startsein geeft voor de Griekse onafhankelijkheidsoorlog. Etnische en religieuze identiteit raken zo nauw met elkaar verweven dat het Oecumenisch Patriarchaat in 1872 zelfs spreekt van een nieuwe ketterij, het “etno-phyletisme”¹⁵. Deze veroordeling ten spijt overheerst in de meeste traditioneel orthodoxe landen tot op heden een nauwe verbondenheid tussen staat/volk, kerk en strijdmacht.¹⁶ Om een voorbeeld te noemen: de feestdag van de Griekse strijdkrachten valt samen met het feest van Gods opperbevelhebber (αρχιστράτηγος) de aartsengel Michaël en alle hemelse strijdkrachten.

Ik begon mijn verhaal met de vraag over de plaats van theologisch denken/gezag binnen de orthodoxie en over de band tussen dit denken/gezag en de geloofspraktijk. Een korte tussenconclusie.

- De orthodoxe kerk kent geen centraal leergezag buiten de algemene (oecumenische) concilies
- Zo’n concilie is voor de laatste keer in de achtste eeuw gehouden (ik kom hier later op terug)
- Het theologisch denken binnen de lokale orthodoxe kerken situeert zich vanaf de Middeleeuwen meestal in nauwe samenhang met concrete volkeren et staten
- Na de val van het Byzantijnse rijk komt het zelden voor dat de kerk theologische standpunten kan of wil opleggen aan machthebbers
- Voeg hierbij de diepe overtuiging dat Gods Koninkrijk niet eerder dan de *parousia* op aarde kan worden verwezenlijkt – en dat deze wereld dus altijd ambigu zal zijn – en het is niet verbazend dat het ook in de moderne tijd niet echt een heldere doctrinaire leer over oorlog en vrede bestaat. Zoals een hedendaagse theoloog het verwoordt:

The East did not seek to answer questions concerning the correct conditions for entering war and the correct conduct of war on the basis of the possibility of a ‘just war’ precisely because it did not hold to such a view. Its view of war, unlike that of the West, was that it is a necessary evil. The peace ideal continued to remain normative, and no theoretical efforts were made to make conduct of war into a positive norm¹⁷.

¹⁴ Zie hierover o.a. Steven Runciman, *The Great Church in Captivity - a study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge 1968.

¹⁵ *For the Peace from Above*, p. 69.

¹⁶ Een uitzondering hierop is Libanon, waar de orthodoxe gemeenschap tijdens de burgeroorlog van 1975 als enige geen eigen militie had.

¹⁷ Stanley S. Harakas, *The Teaching on Peace in the Fathers*, in *For the Peace from Above*, p. 377.

Desalniettemin zou het onjuist zijn om te zeggen dat er binnen de orthodoxie in het geheel niet wordt nagedacht over (lees: geworsteld met) oorlog en vrede. De afgelopen 100 jaar zien we zowel pogingen tot het formuleren van een gezaghebbend standpunt, als inhoudelijke verschuivingen. Eén context hiervoor was het “preconciliaire proces” – een serie bijeenkomsten van alle orthodoxe kerken vanaf 1923, uitmondend in het “Great and Holy Council of the Orthodox Church” op Kreta in 2016 in een poging om de dynamiek van de oecumenische concilies nieuw leven in te blazen. Vanaf 1961 vonden voorbereidende conferenties plaats rond de agendapunten van het concilie. De derde preconciliaire conferentie in Chambésy (1986) nam in dit kader unaniem een document aan getiteld “The contribution of the Orthodox Church to the realization of the Christian ideals of peace, justice, freedom, fraternity and love between the nations as well as to the elimination of racial and other forms of discrimination.”¹⁸ Een citaat: “Orthodoxy condemns war in general, which it considers a consequence of evil and sin in the world; by condescension, it has permitted wars that were waged for the reestablishment of oppressed justice and freedom.” Met andere woorden: een poging tot codificering van het traditioneel Byzantijnse standpunt.

Nu kunnen er kanttekeningen bij deze tekst worden geplaatst. Veel delegaties kwamen uit het Sovjet-blok, wat te zien is in de titel van het document (in deze periode werden kerkelijke delegaties actief ingezet bij ontwapeningsconferenties). Nog relevanter: het onderwerp heeft de uiteindelijke agenda van het concilie niet gehaald. De tekst heeft nauwelijks gecirculeerd buiten kerkelijke delegaties. Én op Kreta ontbraken vier orthodoxe kerken. Heel gezaghebbend is de tekst derhalve niet als orthodox standpunt over oorlog.

Een tweede context waarin pogingen tot codificering hebben plaatsgevonden is het patriarchaat van Moskou – nu juist één van de kerken die afwezig waren op het concilie van 2016. In 2000 stelde een bisschoppelijk concilie de “Grondslagen van een sociale doctrine van de Russisch-orthodoxe kerk”¹⁹ vast. Hoofdstuk 8 van het document (dat zich definieert als het officiële standpunt van de kerk), is getiteld “Oorlog en vrede”. Fascinerend hierbij is hoe één lokale, nationale kerk leerstellige vraagstukken behandelt in plaats van panorthodoxe, oecumenische concilies. En dat is terug te zien: de tekst trekt de welbekende parallel tussen martelaarschap voor het geloof en in de verdediging van het vaderland (2:2). Verder: “De orthodoxe christen is geroepen zijn vaderland lief te hebben, *zowel in territoriaal opzicht als in de bloedverwantschap met al zijn broeders, verspreid over heel de wereld.*” (...) “Vaderlandsliefde is één van de manieren om Gods gebod van de liefde tot de naaste vervullen, *die ook de liefde tot de bloedverwanten en de liefde tot de volks- en landgenoten behelst.*” “Het patriottisme van de orthodoxe christen moet een actief patriottisme zijn. Het komt tot uitdrukking in de verdediging van het vaderland tegen de vijand” (2:3). “Hoewel de Kerk oorlog als een groot kwaad beschouwt, verbiedt zij haar kinderen niet deel te nemen aan krijgshandelingen wanneer de veiligheid van de naaste in gevaar is of *wanneer de met voeten getreden gerechtigheid moet worden hersteld*” (8:3).

Anno 2023 klinkt dit welhaast profetisch, als een blauwdruk van de argumenten voor de inval in Oekraïne. De gesacraliseerde vaderlandsliefde van de gelovige omvat zowel het vaderland

¹⁸ Tekst in *For the Peace from Above*, p. 72.

¹⁹ Gedeeltelijke Nederlandse vertaling beschikbaar op http://www.ruskerk.nl/nl/concept/concept_g.html. Voor een analyse van de tekst zie Charles C. West, *The Russian Orthodox Church and social doctrine: a commentary on fundamentals of the social conception of the Russian Orthodox Church* in *For the Peace from Above*, p.88.

als volksgenoten buiten de landsgrenzen (lees: Russischtaligen in Oekraïne). Oorlog wordt een acceptabel middel om gerechtigheid te herstellen, waarbij “het vaak moeilijk is een aanvallende oorlog van een verdedigende te onderscheiden” (8:3).

Deze tendens om vaderlandsliefde en strijd als *religieuze* waarden te zien klinkt sinds 2000 steeds luider. In geloofsleer, publicaties, uitspraken en handelingen zien we een vereenzelviging tussen Rusland, christenheid en strijdkrachten, met als hoogte- (of diepte-) punten de inzegening van een kathedraal van de strijdkrachten, die wel omschreven is al een “tempel van Mars” en slechts met moeite een kerk kan worden genoemd, en de expliciete steun van de kerk aan de inval in Oekraïne.

Ik zie hier inderdaad een nieuwe ontwikkeling in de theologie. Iets wat in de Byzantijnse en post-Byzantijnse wereld latent aanwezig is geweest, maar altijd door de kerk is afgeremd, wordt hier tot doctrine verheven. Voor het eerst wordt hier door de kerk *zelf* een orthodoxe leer van de gerechtvaardigde oorlog geformuleerd. Deze biedt zelfs een rechtvaardiging aan *offensieve* oorlogen, als deze claimen gerechtigheid te herstellen “voor volksgenoten in het buitenland”. Waarbij de grens tussen offensieve en defensieve oorlog vervaagt. Waarbij de landskerk bepaalt, wat “herstel van gerechtigheid” inhoudt. Waarbij allen die een erfgoed delen of dezelfde taal spreken, ook meteen als volksgenoten worden geclaimd²⁰ – een uitspraak die uit mijn (Nederlandse) mond hier in Vlaanderen extra absurd klinkt. En nog absurder in de wetenschap dat aan het begin van de oorlog 90% van de strijdenden aan beide kanten zich beschouwden als orthodoxe gelovigen van het patriarchaat van Moskou.²¹

Interessant genoeg zien we binnen hetzelfde patriarchaat van Moskou ook bewegingen in de tegenovergestelde richting. Een voorbereidende commissie voor bisschoppelijke concilies kwam in februari 2020 met conceptrichtlijnen “voor het zegenen van orthodoxe christenen voor de vervulling van hun dienstplicht.”²² Het – verassend scherp geformuleerde en goed onderbouwde – stuk kijkt met name naar de heikele vraag, in hoeverre het gepast is om wapens te zegenen. Het beschrijft hoe de eerste orthodoxe gebeden hiervoor pas in de 17^e eeuw (uit Latijnse bronnen) zijn geïntroduceerd, en hoe deze gebeden zich beperkten tot individuele handwapens van soldaten, en daarom “niet kunnen worden gebruikt voor het ‘zegenen’ van allerhande wapens die de dood van een ongedefinieerd aantal mensen kunnen veroorzaken, zoals willekeurige wapens²³ en massavernietigingswapens.” Ook voor deze tekst geldt echter: het is een concept, dat eerst door de hiërarchie, en vervolgens door een concilie moet worden vastgesteld. Een concilie dat is uitgesteld *sine die*. En ondertussen gaat het zegenen van troepen, raketssystemen en kernwapens gewoon door.

Op de vraag over theologische veranderingen zou het antwoord dus kunnen zijn: hier is inderdaad sprake van, maar niet zozeer *als gevolg van de oorlog* als *in voorbereiding* erop.

²⁰ Meerdere malen, o.a. tijdens de kerstdienst op 7 januari 2023, heeft patriarch Kirill verklaard dat het Oekraïense en het Russische volk één volk zijn.

²¹ Op 13 maart 2022 heeft een groot aantal orthodoxe theologen een verklaring getekend waarin deze “theologie van de Russische wereld” expliciet is veroordeeld als een ketterij: <https://publicorthodoxy.org/wp-content/uploads/2022/03/Verklaring-over-de-leer-van-de-Russische-Wereld-corr.pdf>

²² Russische tekst op <https://msobor.ru/document/51>.

²³ Zoals clustermunities, opm. auteur.

Toch zou ik deze voordracht niet willen uitsluiten zonder enkele woorden van hoop, of ten minste troost.

Het drama van een traditioneel orthodox volk dat een naburig traditioneel orthodox volk aanvalt, met de zegen van kerkelijke leiders wiens canoniek gezag zich uitstrekt over beide landen, heeft velen wakker geschud. Orthodoxe gelovigen worstelen meer en meer met het traditionele denken over geweld, oorlog en vrede. Voorlopig geldt dit eerder voor theologen en leken dan voor bisschoppen en patriarchen, maar nagedacht wordt er:

- Het imperiale tijdperk is voorbij. Het idee van de belichaming van orthodox christendom in een staat is niet meer houdbaar, net als het idee van het vaderland als een religieuze categorie.
- De symfonie van kerk en staat is voorbij. Ook al zou een orthodox leider opstaan die de perfecte belichaming is van de evangelische leer over vrede, welke legerleider zou zich daarnaar schikken?

Hoewel het nog lang kan duren voordat dit besef indaalt binnen de historische, institutionele orthodoxe kerken, biedt dit vrijheid.

- Die vrijheid is te zien in de vele teksten van orthodoxe schrijvers over verzoening, omgang met zwarte bladzijden uit de geschiedenis en vrede die de laatste tijd het licht zien.
- Die vrijheid is te zien in de exponentieel groeiende belangstelling voor het pacifisme van de vroege kerk en voor personen zoals Jim Forest, decennialang een roepende in de woestijn. Dagelijks wordt het boek "The Peace from Above" gedownload en geciteerd. Bonhoeffer en Anna Ahrendt zijn inmiddels vertrouwde namen voor vele orthodoxe denkers.
- Die vrijheid is te zien in de moed van individuele priesters in Rusland die bidden voor vrede in plaats van de overwinning, ondanks het gevaar voor canonieke en strafrechtelijke maatregelen.

En tenslotte, iets waar ik ondanks alles de meeste hoop en troost aan ontleen:

Theologisch gezien mag de boodschap van de orthodoxe kerk over vrede tegenstrijdig klinken; praktisch gezien mag het gedrag van orthodoxe gelovigen en kerkleiders tegenstrijdig lijken; maar ondanks deze onvolkomenheden is de orthodoxe kerk voor haar gelovigen vooraleerst een plaats waar de realiteit van Gods eeuwige koninkrijk beleefd wordt temidden van deze tegenstrijdige wereld vol geweld. Een plaats waar Gods vrede, "die alle verstand te boven gaat"²⁴, in persoon aanwezig is. Een vrede waar wij, samen met al onze broeders en zusters in Christus – samen met u – naar snakken.

²⁴ Fil. 4:7.